International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed **Bi-Monthly**

ISSN – 2347-7075
Vol. 1 No.4
Mar- Apr 2014

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे सन १९४२ च्या चळवळीतील योगदान

डॉ. संतोष तुकाराम कदम
इतिहास विभाग,
मुधोजी महाविद्यालय, फलटण, जि.सातारा

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी स्वातंत्र्य सैनिकांनी जीव धोक्यात घालून केलेले ऐतिहासिक कार्य रोमहर्षक घटनांनी भरलेले आहे. स्वातंत्र्य संग्रामातील संयुक्त सातारा जिल्ह्याने प्रतिसरकार स्थापताना हुतात्म्यांनी, क्रांतिसिंहांनी, क्रांतीवीरांनी, स्वातंत्र्य सेनानींनी, स्वातंत्र्य सैनिकांनी जिवावर उदार होऊन केलेल्या विविध प्रसंगाचा प्रेरणादायी इतिहास आहे. यामध्ये क्रांतिसिहं नाना पाटील, क्रांतिवीर नागनाथ आण्णा नायकवडी, •ÖÖ.>ÖÖ.2ÖÖ¯Ö »ÖÖ>Ö, वसंतदादा पाटील, यशवंतराव चव्हाण व किसन वीर यांनी महत्वाचे योगदान दिले. प्रस्तुत शोधनिबंधात क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी सन १९४२ च्या स्वातंत्र्य चळवळीत दिलेल्या योगदानावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जन्म व शिक्षण :-

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा जन्म सौ. गोजराबाई व रामचंद्र पाटील या दांपत्याच्या पोटी दि. ३ ऑग¤ÖÃ™ 1900 रोजी (सांगली जिल्ह्यातील वाळवे तालुक्यातÖÖ»Ö) 2ÖÆ- बोरगाव या गावी –ााली. त्यांचे मूळ गाव सांगली जिल्ह्यातील येडेमच्छिंद्र हे होय. नानांनी मराठी सातवीपर्यंतचे शिक्षण प्रतिकूल परिस्थितीत कसेबसे पूर्ण केले.[1] त्यानंतर ते त्या काळची मुलकी परीक्षा उत्तीर्ण –ााले व सन १९२० सालापासून कऱ्हाड तालुक्यात तलाठी म्हणून त्यांनी काही काळ नोकरी केली. पुढे सार्वजनिक कामाच्या ओढीमुळे त्यांनी सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला. इ.स. १९२६ नंतर नाना pÖ™Ö»Ö ÃÖ¾ÖÖÖŸÖÖ¡µÖ चळवळीकडे आकृष्ट –ााले. सन १९३० मध्ये महात्मा गांधीनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरु केली. या चळवळीचा एक भाग म्हणून बिळाशीच्या जंगल सत्याग्रहात त्यांनी भाग घेतला. त्यामुळे त्यांना कारावासाची शिक्षा भोगावी लागली. पुढे १९४० मध्ये महात्मा गांधीनी वैयक्तिक सत्याग्रहाची मोहिम उघडली याही वेळी त्यांना कारवासाची शिक्षा भोगावी लागली. दि. ८ ऑगस्ट १९४२ चा ^"Ö>Ö 3ÖÖ¸ŸÖ* ठराव काँग्रेसने मंजूर करण्यापूर्वी क्रांतिसिंह नाना पाटलांना आठ वेळा कारावासाची शिक्षा –ÖÖ»ÖÖ ÆÖŸÖÖ.[2]

¯Ö¾Ö‡×ŸÖÆÖÃÖ :-

अखिल भारतीय काँग्रसचे मुंबईला गवालिया टँकवर दि. ७ ऑगस्ट १९४२ ला अधिवेशन सुरु –ÖÖ»Ö. µÖÖ अधिवेशनास कऱ्हाडहून यशवंतराव चव्हाण, के.डी.पाटील, आमदार चंद्रोजीराव पाटील, तात्या कोरे, विठ्ठलराव पागे, वसंतदादा पाटील वगैरे अनेक कार्यकर्ते मुंबईस गेले होते.[3] दि. ८ ऑगस्टला महात्मा गांधीजीनी ब्रिटिशांना चले जाव म्हटले तसेच लोकांना करेंगे या मरेंगे ! हा मंत्र दिला. हीच आपली प्रति–ÖÖ –ÖÖ»ÖÖ ¯ÖÖ×ÆÖ•Ö. µÖÖ ¯Ö×ŸÖ–ाा पालनासाठी आहेती देण्यास ŸÖµÖÖ¸ ¾ÆÖ! [4] शेवटी गांधीजीनी छोडो भारत ही घोषणा दिली. दि.९ ऑगस्ट रोजी पहाटे चार वाजताच गांधीजीना सरकारने

अटक केली त्यानंतर लगेचच पंडित नेहरु, राजेंद्रप्रसाद, वल्लभभाई पटेल इत्यादी मोठया नेत्यांना इंग्रजांनी अटक केली.[5] जनता खवळून उठली, शेकडो सभा –ााल्या. पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर येथे दि. ११ ऑगस्टला हरताळ पाळण्यात आला. गावात विद्यार्थ्यांनी मोर्चा काढून शाहु मिल, राजाराम हायस्कुल, कॉलेज बंद पाडले. दि.१५ ऑगस्ट १९४२ रोजी सायंकाळी रविवार बुरुज (मिरची बाजार) येथे सभा होणार होती. ही सभा होऊ नये म्हणून तेथे १४४ कलम पुकारण्यात आले. याची दखल न घेता कायेकर्ते मिरवणुकीने बिंदु चौकाकडे आले. पोलिसांनी लाठीमार सुरु केला सभा उधळली. पण बंडु हरदास नावाच्या पोलिसाने अण्णा मांगुरे याच्या छापखान्या समोर सभा पहात असलेल्या बिदु कुलकर्णी या लहान मुलास काठी मारली त्यातच त्याचा मृत्य –ााला. त्या दिवसापासून रविवार बुरुज ऐतिहासिक बिंदु चौक म्हणून ओळखण्यात येऊ लागला.[6] दि. २४ ऑगस्टला कऱ्हाडच्या मामलेदार कचेरीवर दादासाहेब उंडाळकरांनी मोठा मोर्चा काढला. दि.२८ ऑगस्टला बुवा म्हावसीकर यांच्या नेतृत्वाखाली चार पाच हजार लोकांसह पाटणला मोर्चा काढला.[7] नंतर x¤. 3 ÃÖ¯™2Ö¸»ÖÖ तासगावच्या क्रांतिकारांनी ८ ते १० हजार लोकांचा जमाव बरोबर घेऊन मामलेदार कचेरीवर मोर्चा काढला. मोर्चातील पुढारी मामलेदाराला म्हणाले, ^^ आम्ही मामलेदार कचेरीवर तिरंगÖ –ेंडा लावणार त्यानंतर तुम्ही सरकारी अधिकारांनी गांधी टोपी घातल्या पाहिजेत आणि राष्ट्रीय सरकारचे नोकर म्हणून या पुढे काम केले पाहिजे**[8] नंतर क्रांतिकारकांनी कचेरीवर ब्रिटिश सरकारचा युनियन जॅक खाली उतरवून तिरंगा ध्वज फडकवला. एवढेच नव्हे तर मामलेदारांला गांधी टोपी घालूनÖ –Ö>µÖÖ»ÖÖ वंदन करायला लावले. त्याचीच पुनरावृत्ती दिवाणी न्यायालयाच्या आवारात करण्यात आली. [9] नंतर पागे साहेबांनी मोर्च्याला उद्देशुन भाषण केले. तर श्री. आर.एस.पवार यांनी राष्ट्रगीत म्हटले. मार्चेवाल्यांनी विजयाच्या आनंदाने कचेरी ÃÖÖ>»ÖÖß.[10] क्रांतिकारक माघारी जात असताना त्यांना निमणीजवळचा डाक बंगला दिसला मोर्चेवाल्यांनी रानातील कडब्याच्या साहय्याने डाक बंगला जाळला अशाप्रकारे इंग्रजांना चालते व्हा म्हणणाऱ्या जनतेने इंग्रजाचे ठाणे कोळसा को»Ö.[11] अशा घटनामुळे ब्रिटिश संतापले त्यांनी चळवळ करणाऱ्यांना अद्दल घडविण्याचा चंग बांधला. त्याचाच परिणाम म्हणून इस्लामपुरला दि. ८ सप्टेंबर रोजी निघालेल्या मोर्चेकऱ्यांवर लाठीमार करीत गोळीबारही केला ŸµÖÖŸÖ ´ÖÖ““ÖÖ““µÖÖ अग्रभागी खांदयावर तिरंगा –ेंडा घेऊन उभे असलेले विष्णू बारबडे आणि उमा शंकर पंडया (इंजिनिअर) हे मृत्यू पडले.[12] त्याच्याच दुसऱ्या दिवशी वडगावहून वडुजला आलेल्या मोर्च्यावर इंग्रजांनी गोळीबार केला. गोळीबारÖŸÖ पैहलवान पशुराम घार्गे व इतर चार जण जागीच ठार –ााले. तर इतर चार जण वाटेत मरण पावले. [13] असे ९ जण वडूज गोळीबारात हुतात्मा –ÖÖ»Ö.

भूमिगत चळवळ :-

चलेजाव चळवळ नि:शस्त्र मार्गाने चालू होती. इंग्रज सरकार त्याला शस्त्राने उत्तर देत होते. मोर्चा नि:शस्त्र असत. इंग्रज सरकार त्याला गोळीबाराने, लाठी हल्ल्याने उत्तर देई. वडूज इस्लामपुर मोर्चाचा अनुभव अत्यंत को> ÆÖŸÖÖ. ŸµÖÖ´ÖÔ चळवळीचा जोर कमी न हेता वाढला पाहिजे असे नाना पाटील व सर्व प्रमुख क्रांतिकारकांना वाटू लागले. परंतु आततायीपणा करुन उपयोग होणार नव्हता विचाराने लढण्याची, दिशा ठरवण्याची गरज होती या सर्व परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी सप्टेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवडयात नाना पाटीलांनी कुंडल येथे सर्व कार्यकर्त्यांची बैठक बोलावली

यामध्ये नागनाथ नायकवडी, यशवंतराव चव्हाण, किसन वीर, वि.स.पागे., जी.डी.लाड इत्यादी असंख्य कार्यकर्ते हजर –ÖÖ»Ö होते. नानांनी आजपासून मी भूमिगत लढा सुरु करीत आहे व आपण सर्वांनी मला साथ द्यावी. येथे जमलेÖ»µÖÖ ÃÖ¾Ö कार्यकर्त्यांनी एकमुखाने भूमिगत चळवळ सुरु करण्याचा निश्चय केला. सातारा जिल्ह्यामध्ये मुख्यत्वे करुन भूमिगत चळवळ सांगली गट, कुंडलगट, कऱ्हाडगट, वाई गट, शिराळा गट अशा गटामध्ये विभागली.[14] †ÖŒ™Öê²Ö¸ü“µÖÖ सुरुवातीपासून ही भूमीगत चळवळ सातारा जिल्ह्यात सुरु –ाली . मार्च १९४३ अखेर पर्यंत ६ महिन्यांच्या कालावधीमध्ये शेकडो कार्यकर्ते भूमीगत राहून या चळवळीत कार्य करीत होते. भूमीगत चळवळीमध्ये सरकारी यंत्रणा खिळखिळी करणे, टेलिफोनच्या तारा तोडणे, रेल्वे रुळ ऊखडणे, रेल्वेवर दरोडा घालून सरकारी खजिना लुटणे, डाकबंगले, सरकारी निवासस्थाने पेटवणे, पोस्टाच्या पेटया पळविणे, पोलिसांची हत्यारे पळविणे या कृत्यांचा समावेश ÆÖÖêŸÖÖ.[15] सन १९४३ मध्ये तर भूमिगतांच्या या कारवाया इतक्या व्यापक –ाल्या होत्या. की या बहादुरांनी एका रात्रीत कोल्हापुर ते पुणे तारायंत्राच्या तारा उद्धवस्त केल्या होत्या. संदेशवहन बंद पाडले होते. रेल्वे वाहतुक विस्कळीत केलेÖ»µÖÖ ÆÖÖêŸÖÖ. ŸµÖÖ´ÖãôÖê पोलिस आणि ब्रिटिश कायदा नावाची चीज अस्तित्वात राहिलेली नव्हती. ब्रिटिशांनी ही चळवळ मोडून काढण्यासाठी भूमिगतांच्या कुटूंबाची छळवणूक करणे, त्यांच्या घरादारावर जप्त्या आणणे ज्यामुळे भूमिगतांना कुटूंबाची सहानुभूती आणि सहकार्य मिळू नये असे प्रयत्न सुरु केले. त्याचबरोबर पोलिसांनी अत्यंत कुप्रसिध्द दरोडेखोरांना सोडून दिले व गावागावात दरोडे घालण्याची परवानगी दिली. एवढयावरच ते थांबले नाहीत तर हे भूमिगत काँग्रेसचे नाहीतच उलट या सर्वांना गांधीजी व काँग्रेसचा पाठिंबा नाही असा विषारी प्रचार सरकरी यंत्रणेकडून सुरु –ाला. या सर्वांपेक्षा भयानक म्हणजे ज्या गÖÖ¾ÖÖ´Ö¬µÖê भूमिगत लोकांना सहाय्य मिळत आहे किंवा ज्या गावामध्ये जास्त भूमिगत आहेत अशा गावावर सरकारने सामुहिक दंड आकारला (Collective fines) हे असे अत्यंत टोकाचे प्रकार अवलंबून सरकारने भूमिगतांच्या कारवाया हाणून पाडण्याचे प्रयत्न सुरु केले.[16]

दुसऱ्या बाजूला जमीनदार, सावकार हा वर्ग इंग्रजांनी आरंभलेला कुट राजनितीला साथ करीत होता. ही इंग्रजांनी व ऐतद्देशीय हस्तकांनी अवलंबलेली कुटनिती हाणून पाडण्याचे नाना पाटील यांनी ठरविले त्यासाठी त्यांनी ब्रिटिश धार्जिण्या गद्दारांना पत्र्या मारण्याच्या अभिनव शिक्षेला प्रारंभ केला. सातारा जिल्ह्याच्या गावागावातून ब्रिटिश धार्जिण्या चुगलखोरांना नाना पाटील व त्यांचे सहकारी शोधून काढू लागले व गावातील अशा गद्दाराला त्याच गावात पत्र्या मारल्या जावू लागल्या. पहिली पत्री ही देवराष्ट्रेच्या पोलिस पाटलांना मारली. सर्व परिसरातील अनेक खबऱ्यांना अशा पत्र्या ठोकल्या गेल्यामुळे ते घरात पडून राहिले व इतर उरले सुरले भितीने घराच्या बाहेर पडण्याचे बंद –ाले. या सगळयाला ब्रिटिश सरकारने केवळ नाना पाटील यांना जबाबदार धरले क्रांतिसिंह नाना पाटील यांना जिवंत किंवा मृत पकडून देणाऱ्यास दहा हजार रुपयांचे बक्षीस जाहीर केले. दरोडेखोर गावगुंड नाना पाटलांचा पाठलाग करु लागले. नाना पाटील शर्थीने लढू लागले.

¯Ö×ŸÖÃÖ¸रकार स्थापना :- (Parallel Government)

श्री. जी.डी.लाड, नागनाथ नायकवडी आणि एस.बी.पाटील या तीन विद्यार्थ्यांनी प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग“µÖÖ व्यायामशाळेत बसून यंत्रणा उभी करण्याविषयी चर्चा केली व या करिता १) कार्यकर्ते, २) त्यांचे अंतर्गत संरक्षण,

३) हेरखाते ४) रचनात्मक आणि पुरवठा खात्याकरीता लोकनिर्माण करण्याची जरुरी आहे. म्हणून ते कुंभारगाव कुंडल इथल्या मळयात नाना पाटलांना भेटले चर्चा करुन आशिर्वाद आणि मार्गदर्शन मागितले. तिथेच सातारच्या प्रतिसरकारचे बीजारोपण –ाले. पुढे कुंडल येथे बैठक –ाली तर कामेरी येथे जिल्हास्तरावरची व्यापक बैठक –ाली या बैठकीत प्रतिसरकÖ¸¡ उभे करण्याचा बहुमताने निर्णय घेतला. दि. ३ ऑगस्ट १९४३ रोजी पणंब्रे ता. शिराळा येथील डोंगरात ÃÖÖŸÖÖ¸Ö ×•Ö»ÊÖŸÖÖ»Ö प्रमुख कार्यकर्त्याच्या उपस्थितीत सातारच्या प्रतिसरकारची घोषणा –ÖÖ»Öß.[17] भौगोलिक सोईच्या दृष्टीने जिल्ह्याचे १८ विभाग पाडले. या प्रत्येक विभागात कमी जास्त संख्येने कार्यकर्ते विभागले होते. विभाग नायक उपनायक जाहीर केले. क्रांतिसिंह नाना पाटील प्रमुख नेते ठरले. किसन वीर प्रमुख संचालक तर क्रांतिसिंह नाथाजी लाड व क्रांतीवीर डी.जी.देशपांडे विभागीय संघटक ठरले. अशी प्रतिसरकारची कार्यकारणी तयार –ÖÖ»Öß ÆÖêŸÖß.[18]

तुफान सेना :-

समाजामध्ये गुंडगिरीची प्रवृत्ती वाढत चाललेली आहे. त्या प्रवृत्तीला वेळीच आवर घातला पाहिजे आणि यासाठी स्वतःचे रक्षादल, स्वतःचे पोलिस, स्वतःचे सैनिक असणे आवश्यक होते आणि या गरजेपोटीच प्रतिसरकारने तुफान सेनेची निर्मिती केली. तुफान सेनेने गाव संरक्षण, गाव स्वच्छता, आ–ाद वीरांचे संरक्षण, स्वातंत्र्य लढयात कामाला आलेल्या, ±üÖ¸Öß –ालेल्या व तुरुंगात गेलेल्या वीरांच्या घरांची देखरेख, दुष्टांचा नायनाट, पंचायतीने निर्माण केलेले लढे लढणे, कर्जनिवारण, शेती विभाजन, खंडपध्दती, दारुबंदी, वस्त्रस्वावलंबन, साक्षरता आणि अस्पृश्यता निवारण ही कामे हाती ‘ÖêŸÖ»Öß ÆÖêŸÖß.[19] या तुफान सेनेमध्ये सहभागी होणाऱ्या तरुणांना प्रशिक्षण देण्यासाठी कुंडल येथे प्रशिक्षण (व्यायामशाळा) केंद्र स्थापन –ालेले होते. या प्रशिक्षण केंद्रामधुन दर महिन्याला शंभर गावचे १०० क्रांतिकारक कार्यकर्ते तयार होऊ लागले. प्रशिक्षण केंद्रामध्ये यांना कवायत, »ÖÖšüß - काठी, तलवार - जॉबिया, बंदुक, पिस्तुल यांच्या वापराचे शिक्षण व दोन तास बौध्दीक शिक्षणही दिले जाई. त्यासाठी एक फिरती लायब्ररी ५ हजार रुपये खर्च करुन सुरु केली होती. या प्रशिक्षण केंद्रातून प्रशिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या फौजा गावच्या अंतर्गत सुरक्षतेचे काम पाहत असत.[20] µÖÖ ´Ö¬µÖê •Ö¾ÖôûÖ•Ö¾ÖôûÖ 5500 ŸÖê ६००० तरुणांचा समावेश –ाला होता. सातारा दक्षिण भाग, फलटण स्टेट, बारामती तालुका, चिकोडी, दोन्ही खानदेश या भागात हे सैनिक काम करीत.[21] या संपूर्ण सेनेच्या प्रमुखपदी नाना पाटील यांनी जी.डी.लाड यांची नेमणूक केली होती. त्यांना फील्ड मार्शल ही पदवी देण्यात आलेली होती. तुफान सेनेचे कॅप्टन व सेनेतले सैनिक गावोगावी जाऊन तेथील गुंडांना आणि समाजकंटकांना दहशत बसविली. त्यामुळे सातारा जिल्ह्यातील गुंडगिरी थोडयाच दिवसात नेस्तनाबूत –ाली. नाना ¯ÖÖ™ü»ÖÖ“µÖÖ µÖÖ ¯Öµ्रोगाची किर्ती सर्व भारतभर पसरली होती.

तुफान सेनेच्या निर्मितीनंतर शस्त्रास्त्रे गोळा करण्याची गरज होती. जी.डी.लाड यांच्या नेतृत्वाखाली ¯ÖÖê»ÖßÃÖ ठाण्यावर धाडी घालून पोलिसांचीच हत्यारे तुफान सेनेने हस्तगत केलेली होती. तसेच जमीनदारांच्या वाडयावर धाड घालून व कोल्हापूर संस्थानातील सरदार घराण्याकडूनही काही हत्यारे मिळवण्यात आलेली होती. अशाप्रकारे तुफानसेना हत्यारानी सुसज्य करण्यात जी.डी.लाड यशस्वी –ÖÖ»Öê ÆÖêŸÖê.[22] इंग्रज सत्तेविरुध्द लढण्यासाठी पैसा उभा करण्याची गरज होती. त्यासाठी डिग्रज, कऱ्हाड, रत्नागिरी इत्यादी ठिकाणच्या पोस्टाच्या थैल्या पळविल्या. श्री.जी.डी.बापू, नागनाथ आण्णांनी नाना

पाटलासमोर पे स्पेशल ट्रेन लुटण्याची कल्पना मांडली व त्यानुसार दि. ७ जून १९४३ दिवशी ही ट्रेन शेणोली खिंडीत लुटली. या लुटीत एकूण १९,७१६ /- ½Ö¯Öµê ×´ÖôÖÖ»Öê. ¯Ö¿ÖÖ“ÖÖ ŸÖÖ¿Ö¯Ö¸üŸÖÖ ÃÖÖµÖ –ाली. शेणोली लुटीची रक्कम संपली पुन्हा पैशाच्या अडचणी निर्माण –ाल्या त्यावेळी त्यांना धुळयाच्या खजिन्यातून ५ लाख ५०, ८४५ हजार रुपयांची रक्कम नंदुरबार या तालुक्याच्या ठिकाणी नेण्याची आहे ही बातमी समजली तेंव्हा आण्णांनी, जी.डी.लाड इत्यादीनी चमठाण्याजवळ खजिना लुटला (दि. १४ एप्रिल १९४४) ही रक्कम राजमती ताई व धोंडीराम माळी यांनी आटपाडीला नाना पाटलांकडे जमा केली. प्रतिसरकारच्या माध्यमातून साताऱ्यात ग्रामराज्याची स्थापना केली गेली. स्त्री या संदर्भात अन्याय केल्यास गुन्हेगारांना दंड वा प्रसंगी प्राण दंडाचीही शिक्षा करण्यात येऊ लागली.[23] प्रतिसरकारने गावागावामध्ये प्रत्येक गावची न्यायनिवाडा कमिटी स्थापून ८ ते १० गावात मिळून एक विभागीय न्यायनिवाडा कमिटी निर्माण केली होती. ही कमिटी ¿ÖŒµÖŸÖÖ तडजोडीने वाद मिटवण्याचे काम करी. ही कमिटी मातब्बर समाजसेवक व स्वातंत्र्यलढयात काम केलेल्यांची असे. प्रतिसरकारच्या न्यायालयापुढे इंग्रजी न्यायालये ओस पडली होती. प्रतिसरकारने वातावरण सतत तेवत ठेवण्यासाठी प्रसिध्दी यंत्रणाही उभी केली होती. त्यामधून साक्षरता मोहिम, व्यसनमुक्ती कार्यक्रम, अंधश्रध्दा निर्मूलनाच्या संर्दभातील काही कार्यक्रम होती घेतले होते. या विभागाच्या प्रमुख पदी नाना पाटील व शाहीर निकम यांना नेमले हÖŸÖê.[24] अशाप्रकारे तुफान सेना, न्यायमंडळे, प्रसिध्दी विभाग ही महत्वाची प्रशासनाची खाती निर्माण करुन नाना पाटलांनी प्रतिसरकारचा पाया भक्कम करुन स्वातंत्र्यासाठी सामान्य जनतेला प्रेरित केले होते.

ÃÖ´ÖÖ¸üÖ¯Ö :-

क्रांतिसिंह नाना पाटीलांनी महात्मा गांधीजीच्या प्रभावाने प्रेरित होऊन स्वातंत्र्याच्या चळवळीत उडी घेतली. सन १९४० साली त्यांनी वैयक्तिक सत्याग्रह केला. पण ते खरे चमकले १९४२ साली यावेळी महात्मा गांधीजीनी ब्रिटिशांना '³ÖÖ¸üŸÖ ”ûÖडो' चा अंतिम इशारा दिला आणि त्याचवेळी स्वातंत्र्यासाठी Do or Die असा संदेश दिला. बेचाळीसच्या लढयात सर्वच ज्येष्ठ नेते गजाआड डांबले गेल्यानंतर सन १९४२ चा लढा सामान्य तरुण कार्यकर्त्यांनी चा»Ö¾Ö»ÖÖ ÆüÖŸÖÖ. रातोरात काही कार्यकर्ते भूमिगत –ाले. त्यामध्ये नाना पाटील हे प्रमख होते. इतकेच नव्हे तर नाना पाटलांनी यावेळी जिल्ह्यात प्रतिसरकार स्थापन करण्याचा केलेला प्रयत्न हा एक अपूर्व प्रयत्न होता. नाना पाटलांच्या प्रतिसरकारने सातारा जिल्हा इंग्रजाच्या जोखडातून मुक्त केला होता. म्हणून त्याला भारताच्या क्रांतीच्या इतिहासात महत्वपूर्ण स्थान आहे.

ÃÖÖ¤ü³Ö :

1) स्वामी व्ही.एन. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, विदयाभारती प्रकाशन, लातूर २०११ पान १३१ व १३२

2) दै. पुढारी दि. ३ ऑगस्ट २०१०, पान.४

3) चव्हाण यशवंतराव, कृष्णाकाठ(†ÖŸ´Ö“Ö×¸üš), रोहन प्रकाशन, मुंबई २०१२ पान.२४१

4) पाटणे संभाजीराव, साताऱ्याचे कोहिनूर, संस्कृती प्रकाशन, पुणे २०११ पान २२

5) यादव विजय, दादा एक सेनानी : स्वातंत्र्यवीर दादा उंडाळकर यांचे चरित्र, उंडळाकर स्मारक समिति उंड×Öô
२००२ पान. ६२ व ६३

6) दै.तरुण भारत, दि. १५ ऑगस्ट १९९७, पान.७

7) ¤ü. ¯ÖœüÖ¸üß, दि. ९ ऑगस्ट २०१२, पान.११

8) पवार जयसिंगराव (डॉ), क्रांतिसिंह नाना पाटील, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर २००३, पान.३७

9) दै. केसरी, दि. १५ ऑगस्ट १९९७, पान.६

10) »ÖÖ›ü •ÖÖß.›üß., ¯Ö™ü»Ö»Ö ¯ÖÖ¸üŸÖ¡Öµü ¾Ö ¬Ö´ÖÖÃÖÖŸÖ Ãवातंत्र्य, भारती विद्यापीठ, पुणे, पान.३४

11) पाटील उत्तमराव व लाड आप्पासाहेब, क्रांतिवीर देशभक्त नाना पाटील, उषा प्रकाशन, औंध, १९७८ पान.७७

12) दै. केसरी, उपरोक्त पान.६

13) दै. पुण्यनगरी (वृत्तवेध), ×¤ü. 8 ÃÖ¯™ë2Ö¸ü 2012, पान.६

14) महाराष्ट्र राज्य गॅ–Ö×™üµÖ¸üü, ÃÖÖŸÖÖ¸üÖ ×•Ö»ÆüÖ, पान.२१०

15) पवार बा.ग., क्रांतिसिंह नाना पाटील, मातृभूमी प्रकाशन, पुणे २००८ पान. ६८,६९

16) ¤ü. <ŒµÖ, ×¤ü. 16 •Ö»Ö 2000, पान.४

17) समाज प्रबोधन पत्रिका, ऑक्टो ते डिसेंबर २०११, पान.७३

18) ¤ü. ¯ÖœüÖ¸üß, दि. १५ऑगस्ट १९९९, पान.२

19) लाड आप्पासाहेब व डॉ. पाटील उत्तमराव, क्रांतिसिंह नाना पाटील, निर्मिती विचारमंच, कोल्हापूर, २००८ पान. 115

20) पवार बा.ग., उपरोक्त, पान. 110 ¾Ö 111

21) गोखले पु.पा., जागृत सातारा, लोकसेवा संघ सातारा, 1966, पान. २०९

22) ¤ü. <ŒµÖ, ×¤ü. 20 •Ö»Ö 2000, पान.४

23) मुंबई पुराभिलेख विभाग, महाराष्ट्र राज्य, होम डिपार्टमेंट (स्पे) फाईल नं. ५०१ (आय) ऐ. १९४५ - ४६ पान.२३

24) ¤ü. <ŒµÖ, दि. १३ ऑगस्ट २००० पान.४